

KAZIMIERZ CIECHANOWSKI

**W SPRAWIE DATOWANIA TRZECH TYMPANONÓW POLSKICH
Z XIII W. NA PODSTAWIE INSKRYPCJI WOTYWNYCH
(ARTYKUŁ POLEMICZNY)**

Tematem artykułu jest dyskusja nad chronologią trzech tympanonów romańskich w Polsce na podstawie liczby stosowanych w ich inskrypcjach skrótów, zmieniających datowanie tympanonu Włostowiców z kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu.

Trzy tympanony: z kościoła klasztorne w Strzelnie Wielkopolskim (1145 r.), Włostowiców z kościoła poaugustiańskiego NPMarii we Wrocławiu (1150 r.) i opistografu z b. klasztoru Premonstratensów na Ołbinie wrocławskim (1163 r.), zasługują na to, by opracować porównawczo również ich inskrypcje. Dokładniejsza analiza epigrafii zabytków może być przyczynkiem do wykazania cech specyficznych i zaklasyfikowania do odpowiedniego rodzaju, istnienia lub braku wzajemnych relacji, wreszcie ewentualnych konkluzji syntetyzujących. Każdy z tympanonów jest rozwiązaniem oryginalnym i mimo pozornego izochronizmu (połowa XII w.) różnica czasu powstania (o rozpiętości 18 lat — 1145—1163) jest znaczna. Powstaje problem, czy postęp liczbowy dat (1145—1150—1163) ma związki z przypadkowym brakiem analogii epigrafii, czy też wynika z innej niż ustalona chronologia tych zabytków o wspólnym motywie wotywno-fundacyjnym.

Teza brzmi następująco: tympanon strzelneński jest anataktyczny w odniesieniu do mezotaktycznego tympanonu Jaksy i epitaktycznego Włostowiców.

Tympanon strzelneński odznacza się największą liczbą skrótów rzeczywistych i nierzeczywistych, tj. nie eliminujących żadnych znaków¹. Jeden z trzech skrótów rzeczywistych wyrazu PETR9 jest monogramowy, o charakterystycznej ligaturze, w której operacji łączenia (contiguitatis) poddano litery PE. Pozostałe skróty nierzeczywiste² (zachowujące wszy-

¹ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Lublin 1968.

² A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973, s. 63.

stkie znaki wyrazów), są typu lettera inserta, zwane też enclava³. Znamienna jest jednakże odrębność 5 enklaw tego napisu, czyli zawierania litery zredukowanej wielkością przez poprzedzającą, jakimi są DO/no/ i vir/GI/nis. Pozostałe zaś znalazły się w obrębie liter wewnątrz dzielonych, czyli wymagały wzajemnego przecinania i przenikania się elementów (por. napis 1).

+ EVELVT OPTARAT MICD~~ND~~ PTR⁹ IMIRAT
VIRGNS·ANNA·PIE·MATER·VENERANDA MARIE

A U S

AD HANC NOVELA DVX FERT·SISA DONACAPE·LALON
QVE FERT IACXO⁹ S SVSCIBE TEMPLA PIUS³
IAHVA^c SVM^c UITE^c PER·ORE^c
QVICVM^c VENITE^c
LESTEE BOLEZLA⁹
EGOSVM QVI SVM
·AGATHA·

HAS MATRIVENIÆ TIBI DO MARIA MARIÆ
HAS OFFERT ÆDES SWENTOSLAVS MEA PROLES.:

Równoległe mianowicie stosowanie wzajemnego łączenia liter wspólnymi elementami, częściowe pochłanianie lub nakładanie jednych na drugie, można interpretować jako kształtowanie wykraczające poza powszechnie znane ligatury; już bowiem w prowincjach rzymskich cesarstwa zarysowała się tendencja takiego traktowania liter, szczególnie w Galii, Brytanii, Afryce⁴. Tradycję tę przejmują kaligraficzne tytuły

³ J. Bauermann, *Salische Inschriften aus der Überwasserkirche in Münster* (Westfalen), t. 53, Münster 1975, z. 1—4, s. 18).

⁴ E. Hübner, *Exempla scripturae epigraphicae latinae*, Berlin 1885, s. LXVIII, Nexus litterarum: E. H. Zimmermann, *Vorkarolingische Miniaturen*, Berlin 1916; L. A. Chassant, *Dictionnaire des abréviations latines et françaises*, Paris 1970.

ksiąg i rozdziałów kodeksów przedkarolińskich, pisanych dekoracyjną kaligrafią.

Reforma karolińska ograniczyła ich stosowanie⁵, wznowione w drugiej połowie IX w. i w inskrypcjach narastające w X w. aż po XIII w. Czasem nawet wszystkie słowa całego wiersza skracano tym sposobem.

Rozróżnia się 4 sposoby łączenia liter:

1. Wspólna kreska dla 2 lub więcej liter.
2. Jedna z liter położona na jednej z kresek drugiej.
3. Dwie litery jedna w drugiej.
4. Jedna lub kilka liter w wolnym polu obok liter lub między dwoma znakami.

Tego rodzaju abrewiacje nierzeczywiste podaje przede wszystkim literatura francuska⁶. Brak też jeszcze jednolitej terminologii. Po francusku zwą się one: a) lettres conjointes lub liés, b) enclavées, c) entre-lacées. Niemiecka terminologia brzmi z łacińska: litterae conniunctae, contiguae lub insertae. Włoska: lettere congiunte, intrecciate i incorporate.

Dwa znane tympanony wrocławskie Włostowiców i Jaksy z XII w. dzięki wielostronnym wpływom odznaczają się charakterystyczną, kosmopolityczną formą, lecz prezentują treść miejscową w utrwalonych w kamieniu postaciach historycznych⁷. Nade wszystko jednak są zabytkami inskrypcyjnymi, zawierającymi wotywnę treść, w zgodzie z duchem czasu ukształtowanych wersetach leoninów, łączących antyczny rytm heksametru z rymowaniem środkowej i końcowej części wiersza.

Omawianie epigrafiki obu zabytków należy zacząć od uważanego za starszy napisu wotywnego (rodziny Piotra Włostowica), widocznego na łąku zewnętrznym tympanonu (por. napis 3). Bliższa analiza epigraficzna znaków wydobywa nade wszystko zwracające uwagę zwiększone litery inicjalne niektórych znaków wersetu w porównaniu z mniejszą wysokością kapitalików całej pozostałej części tekstu. Stanowią one analogię ogólnej hierarchizacji życia średniowiecznego owych czasów. Zaznaczenie bowiem imion i początku inskrypcji wersalikami, jako zwiększonych perspektywą intencjonalną liter, jakby wodzów pozostałych szeregów kapitalików — w analogii do hierarchii osób przedstawianych — było, jak widać, ideą naczelną, ikonograficzną twórcy napisów. Perspektywa intencjonalna podkreślająca wyraźnie charakter przedstawianej sceny

⁵ Bauermann, *op. cit.*, s. 19.

⁶ E. Reusens, *Elements de la paléographie*, Louvain 1963; M. Prou, *Manuel de la paléographie*, Paris 1924.

⁷ J. Pilch-Mączewska, *Tympanon Jaksy z Ołbina wrocławskiego na tle przedstawięń donacyjnych*, Wrocław 1973; S. B. Klose, *Architectura Wratislaviensis* (Quellen zur schlesischen Geschichte der Kunst, t. I), Wrocław 1936; J. Matysik, E. Sikora, *Tympanon Jaksy*, Muzeum Architektury i Odbudowy, Wrocław b.d.; J. Bieniek, *Piotr Włostowic*, Wrocław 1956.

wyrażona została w szczególnej formie litery kapitalnej „M”, z podniesionym wyżej punktem przecięcia środkowych kresek tego znaku inskrypcyjnego, stosowanego często np. w inskrypcjach mozaikowych bizantyzmu italskiego lub w ikonach ruskich, jako greckiego kształtu litery łacińskiej. Innym przykładem stosowania w epigrafice takiejże greckiej formy litery łacińskiej (owej romanki w nomenklaturze typografii drukarskiej) jest litera „N”, odmiany do dziś stosowanej we współczesnym druku rosyjskim; polega ona na szerokich kreskach pionowych, a znacznie węższej, ukośnej kresce wewnętrznej, odwrotnie więc niż w łacińskiej odmianie znaku „N” (taką grecką formę tej literze nadał też Erazm z Rotterdamu w swym traktacie na temat renesansowego pisma cyrylicznego).

Dalszą cechą jest powtarzająca się w omawianej inskrypcji grecka forma litery „E”, we wszystkich przypadkach kapitalnej odmiany, z krótszą od zewnętrznych kreską wewnętrzną. Interesujące jest jednak to, że cecha ta występuje raz w inskrypcji z Czerwińska tego czasu, stanowiąc wyróżnik występujący częściej tylko na tympanonie Włostowiców. Znamienne jest dodatkowo brak tej cechy nawet na noszącym więcej znamion greckich drugim zabytku wrocławskim, tympanonie Jaksy.

Ostatnią literą wartą omówienia jest właśnie grecka forma litery „A” w postaci alfa, z załamaną w dół poprzeczką w wyrazie MEA inskrypcji.

Cechą ściśle specjalistycznej natury, poświęconą ogólnemu wyrazowi, nadanemu świadomie przez artystę rzeźbiącego litery napisu, jest przy uważnej analizie szczegółów znamienne uformowanie szeryfów liter, tj. zakończeń kresek epigraficznych. Są one dobitnie podkreślone wykućciem owych wyraźnie trójkątnych, nawet przesadnie powiększonych stoppek, główek i ostróg. Co więcej, niektóre z tych tak ukształtowanych szeryfów, szczególnie przy literach „L” i „E”, zostały odizolowane od pionowych kresek liter. Nawiązuje to wyraźnie do orientalnego zdobnictwa pisma kodeksowego, które prowadzi aż do antycznych precedensów tego fenomenu, mianowicie do zdobnictwa typu oksyrynchos, wywodzącego się od miasta Oxyrynchos hellenistycznego Wschodu, gdzie taki pierwszy pergamin znaleziono.

Widać zarazem abstrakcyjny charakter litery, nawiązujący do znanych matematycznych podstaw niektórych kierunków filozofii wschodniej części basenu śródziemnomorskiego i świata bizantyjskiego. Niezależnie od tego widać też tendencje symboliczne, teologiczno-dogmatyczne lub kultowe, w konsekwentnym przeprowadzeniu opisanej idei triangulacji, mającej swą kulminację w trójkącie, złożonym z 3 kropek tej formy w zakończeniu inskrypcji Włostowiców.

Po wyjęciu kartusza z rozbieranego w 1961 r. muru ruin wschodniego skrzydła Arsenału we Wrocławiu ukazał się kamienny, klasyczną techniką wykonany napis z XII w. tampanonu Jaksy z Ołbina wrocławskiego (por. napis 2).

Skomplikowana epigrafika tympanonu Jaksy wykazuje wpływy zachodnie i greckie. Z powodu braku początku i końca inskrypcji rozpatrzono łącznie oryginał i zachowany miedzioryt. Właśnie bowiem pierwsze 2 uncjalne odmiany litery „A” znalazły się w straconym wersecie AD HANC NOVELLAM DU. Prócz nich są też litery pseudouncjalne. Jeżeli wierzyć przekazowi graficznemu, jedna z nich była literą lustrzaną, co często zdarzało się w tym czasie. Litera „B” jest rzadko stosowanym wariantem uncjalnym.

Kątowe litery „C” mogą mieć swój rodowód w runach lub w ikonach ruskich i są często stosowaną prerogatywą, jak formy uncjalne. Szczegółowe omówienie genezy, rozwoju i zaniku kątowej formy litery „C” w inskrypcjach i kodeksach podaje J. Bauermann⁸.

Obie centralne litery alfabetu „M” i „N” są znamienne. „M” ma wewnętrzne kreski tworzące znak V, zawieszony między kreskami pionowymi. Podobnie jak „N” zbliżone w kilku wersjach do litery „H” dzięki temu, że ukośna kreska wewnętrzna nie łączy końców kreszek pionowych. Są to greckie formy liter łacińskich.

Wobec spornego datowania tympanonu ze Strzelna, którego ekstrema, tj. rok 1145 (Gumowski)⁹ lub 1250 (Walicki)¹⁰, są dość odległe, próbę rozstrzygnięcia może stanowić porównanie cech typologicznych epigrafii

Skróty występujące na trzech tympanonach

Tympanon	Skróty rzeczywiste				Skróty nierzeczywiste			
	ilość	contra- ctio	sign. abbr.	sygły	liga- tura	encla- va	super positio	nonogr.
Strzelneński	11	—	9	—	TE NE	DO GI	HO(2x) NI NO(2x)	PE
Włostowiców	3	—	—	—	AE(3x)	—	—	—
Jaksy	5	XOS	q 9.	A O	AP	—	—	—

tej inskrypcji z pozostałymi. Strzelneńska wyraźnie wyróżnia się najczęściej stosowaną brachyografią nierzeczywistą i rzeczywistą, jako cechą znamiennej wcześniejszych zabytków XII w. W porównaniu z późniejszymi tympanonami Włostowiców i Jaksy, również pod tym względem różniącymi się, ta prerogatywa epigraficzna w Strzelnie ustala datę wcześniejszą od nich, gdyż skróty w ciągu XII stulecia stopniowo zanikają. Ten rys morfologiczny inskrypcji potwierdza lepiej tabela.

Pierwszym wnioskiem wypływającym z zestawień w tabeli jest

⁸ Bauermann, *op. cit.*, s. 24.

⁹ M. Gumowski.

¹⁰ M. Walicki, *Budowle Strzelna na tle sztuki romańskiej w Polsce* (Biul. Nauk, ZAP i KUS, 1932, nr 1, s. 22).

wzmocnienie tezy o dacie tympanonu ze Strzelna i ustalenie jej wcześniejszej chronologii, co jednocześnie eliminuje tezę o jego XIII-wiecznej ontogenezie.

Drugim wnioskiem wynikającym z tabeli jest rozstrzygnięcie kolejności powstania obu pozostałych tympanonów, inne niż autor w swych poprzednich pracach wypowiedział, zgodnie zresztą z dotychczasowymi badaniami na ten temat prowadzonymi przez historyków i historyków sztuki. Tympanon Jaksy na podstawie analizy epigrafiki jest wcześniejszy zapewne od tympanonu Włostowiców, gdyż zawiera większą liczbę skrótów konwencjonalnych tego okresu.

Jest bowiem rzeczą ustaloną przez historyków, że koniec życia Piotra Włostowica przebiegał w niekorzystnych okolicznościach. Oślepionego starca zastępują w realizacji fundacji jego żona i syn Świętosław. Potem następuje śmierć, przerywająca możliwą do przyjęcia działalność przy budowie klasztoru na Piasku we Wrocławiu. Działalność tę kontynuują członkowie rodziny. Tympanon więc Włostowiców pokazuje następców fundatora, pomija jego samego, czyli zapewne powstał w czasie odległym od r. 1150 — jego śmierci, choć pominięcie nie tylko jego postaci, ale nawet imienia, mogło mieć i inne powody mimo przywrócenia zasłużonego starca do dawnej godności w ostatnich latach przed zgonem. Była to np. osobista inicjatywa wdowy po palatynie, związanej z fundowaniem samej tylko świątyni, niezależnie od wspólnej fundacji samego budynku klasztornego, co nie musiało mieć związku ze śmiercią Włostowica.

W konkluzji więc proponowane datowanie przedstawia się następująco: Strzelno — drugi kwartał XII w., Ołbin — trzecia ćwierć XII w., Piasek — czwarta ćwierć XII w. Do celów epigraficznych to rozróżnienie jest wystarczające; dokładniejsze precyzowanie chronologii mogłoby mieć miejsce na podstawie źródeł nieepigraficznych.